

SİNERGETİKANIN FƏLSƏFİ XARAKTERİSTİKASI**Ə.B.MƏMMƏDOV, F.İ.QURBANOV*****Bakı Dövlət Universiteti***

Sinergetika keçən əsrin axırlarında G.Haken və İ.Priqojin tərəfindən yaradılmış yeni elmlərarası istiqamət, özünütəşkildən mürəkkəb sistemlərin qanunauyğunluqlarını öyrənən müstəqil idrak sahəsidir.

Məqalədə sinergetikanın fəlsəfi obrazı yaradılmış və bu məqsədlə o, dünyagörüşü, metodologiya, paradigma, nəzəriyyə, ideologiya, elm, elmlərarası dil kimi tədqiq olunmuşdur. Məqalənin diqqət çəkən məqamlarından biri burada sinergetikanın fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi mənzərəsinin açıqlanmasıdır.

Sinergetika keçən əsrin 70-ci illərində məşhur alman fiziki və riyaziyyatçısı G.Haken və ondan asılı olmayaraq görkəmli belçika fiziki və kimyaçısı İ.Priqojin tərəfindən yaradılmış yeni elmlərarası istiqamətdir.

Sinergetikanın Ştuthard məktəbinin təsisatçısı G.Hakenə görə bu elmin başlıca məqsədi özünütəşkildən mürəkkəb strukturların və funksiyaların yaranmasını idarə edən ümumi qanunauyğunluqları öyrənməkdirsə, Brüssel məktəbinin yaradıcısı İ.Priqojinə və onun əməkdaşlarına özünütəşkiletmə proseslərinə başqa bir yanaşma üsulu xasdır: onların diqqət mərkəzində qeyri-tarazlıq termodinamikası çərçivəsində zamanın geriyə dönməzliyi problemi və öz təsdiqini sinergetikanın sürətli inkişafında tapan yeni dünya-görüşü məsələləri durur [15; 21].

Qədim yunan dilində səslənməsi kooperativ, kollektiv, birgə fəaliyyət mənasına uyğun gələn "sinergetika" məfhumunun [20] müəllifi kimi tanınan G.Haken bir çox dillərə tərcümə olunmuş "Sinergetika" kitabının girişində yazır: "Mən öz təlimimi ona görə "Sinergetika" adlandırdım ki, onda sistemin bir çox elementlərinin birgə fəaliyyəti tədqiq olunur, həm də ona görə belə adlandırdım ki, özünütəşkiletməni idarə edən ümumi prinsiplərin tapılması müxtəlif təlimlərin birgə fəaliyyətini tələb edir" [21; 24-25]. G.Hakenin fikrindən aydın görünür ki, «Sinergetika» sözünün müasir anlamda iki mənası vardır: burada söhbət, bir tərəfdən, sistemin elementlərinin kooperativ təsirindən, digər tərəfdən isə biliyin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmış alimlərin birgə elmi əməkdaşlığından gedir.

Sinergetikanın fəlsəfi xarakteristikasını vermək və ya başqa cür deyildiyi kimi onun başlıca sifətlərini araşdırmaq üçün, hər

şeydən əvvəl, onun predmetinə nəzər salıb özəlliklərini müəyyən etmək lazımdır. Sinergetikanın məzmun çalarlarını nəzərə almaqla biz onun predmetini aşağıdakı formada müəyyən edə bilərik: Sinergetika – özünütəşkiledən mürəkkəb, açıq, qeyri-xətti, dissipativ, dinamik, tarazlıq vəziyyətindən uzaq yerləşən sistemlərin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənən elmdir.

Özünütəşkiledən mürəkkəb sistemlərin öyrənilməsində sinergetikanın müstəsna rolunu qeyd etməklə yanaşı, deyilənlərə bunu da əlavə edək ki, sözü gedən sistemlərin öyrənilməsi yalnız sinergetika ilə deyil, habelə bir sıra digər elmlər və istiqamətlərlə bağlıdır. Məsələn, sinergetikadan fərqli olaraq determinə olunmuş xaos nəzəriyyəsi dəyişənləri və ya sərbəstlik dərəcələri nisbətən daha az olan xotik hərəkətlərin tədqiqi ilə məşğuldur.

Özünü təşkil edən mürəkkəb sistemləri öyrənən daha bir nəzəriyyə də məlumdur: avtopoezis nəzəriyyə. Öz fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində bioloji strukturların öz-özlərini qoruyub saxlaya bilməsi şərtlərini öyrənən bu nəzəriyyə sistemlərdə yeni strukturların yaranması mexanizmini ön plana çəkən sinergetikadan fərqli olaraq üstünlüyü strukturların saxlanmasının öyrənilməsinə verir.

Fiziki, kimyəvi, bioloji sistemlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan dissipativ strukturlar nəzəriyyəsinin isə başlıca məqsədi termodinamik tarazlıq hallarından kənarında dissipativ proseslərin köməyi ilə yeni strukturların spontan surətdə formalaşmasını tədqiq etməkdir.

Sinergetikanın əsas alternativlərindən biri də mürəkkəblik nəzəriyyəsidir. İnkişafının başlanğıc mərhələsini yaşayan bu nəzəriyyə mürəkkəblik anlayışının bir sıra təriflərini versə də, onlar həddən ziyadə abstrakt olduğundan bir o qədər də effektiv görünməzlər. Qum barxanalarının modellərini işləyib hazırlamaqla məşğul olan, özünütəşkiledən tənqidçilik nəzəriyyəsi də maraqlı sahələrdən biridir. Özünütəşkiletmə sahəsində aparılan elmi tədqiqatlara yeni impulslar verən bu nəzəriyyə də sinergetikada olduğu kimi çoxsaylı hissələrdən təşkil olunan mürəkkəb sistemlərin hərəkət qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Görəsən, özünütəşkiledən mürəkkəb sistemləri öyrənən bu elmi istiqamətlər ilə müqayisədə sinergetikanın ümumi panoraması necə görünür?

Tanınmış rus filosofu və sinergetiki E.N. Knyazeva sinergetikanın yaranmasının 30 illiyi ilə əlaqədar G.Hakendən götürdüyü müsahibədə bu sualı ünvanladığı G.Haken sinergetikanın tədqiqat obyektini aşağıdakı cizgilərlə xarakterizə etmişdir [7; 354].

1. Tədqiq olunan sistemlər bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan bir neçə və ya çoxlu sayda eyni və yaxud müxtəlif hissələrdən təşkil olunur.

2. Bu sistemlər qeyri-xəttidir.

3. Fiziki, kimyəvi və bioloji sistemlər nəzərdən keçirildikdə söhbət istilik tarazlığından uzaqda yerləşən açıq sistemlərdən gedir.

4. Bu sistemlər daxili və xarici təsirlərə məruz qalır.

5. Bu sistemlər qeyri-sabit ola bilər.
6. Bu sistemlərdə keyfiyyət dəyişmələri baş verir.
7. Bu sistemlərdə emergent xarakterli (yəni yeni yaranan) yeni keyfiyyətlər müşahidə olunur.
8. Bu sistemlərdə məkan, zaman, məkan-zaman və ya funksional strukturlar yaranır.
9. Bu sistemlərdəki strukturlar nizamlanmış və yaxud xaos kimi ola bilər.
10. Bir sıra hallarda bu sistemlərin riyaziləşdirilməsi mümkündür.

Biz G.Hakenin təsvirinə söykənərək sinergetikanın çoxaspektli təbiətini və elmi simasını əks etdirən, lakin müasir elmi ədəbiyyatda demək olar ki, öz əksini tapmayan aşağıdakı cəhətlərini açıqlaya bilərik:

Sinergetika – yeni elmi dünyagörüşüdür, belə ki, bu elm təbiət, cəmiyyət və ruhun vəhdəti kimi götürülən dünyanı qayda və xaosun özünəməxsus harmoniyası şəklində əks etdirməklə insanın dünya haqqında baxışlar sisteminin coğrafiyasını xeyli genişləndirmişdir.

Sinergetika – yeni metodologiyadır, belə ki, o insanın təbiət, cəmiyyət və koqnotiv sistemlərlə yeni dialoqu, cisim və hadisələrə yeni yanaşma üsuludur. Müxtəlif elmlərin tədqiqat üsullarının inteqrasiyasından deyil, dünyanın sintetik elmi mənzərəsinin yaradılması təşəbbüslərindən irəli gəlmiş sinergetik metodologiya, həm də köhnə metodologiyaların nailiyyətlərinin nəticəsi və yaxud mövcud metodoloji prinsiplərin qanuni varisi olmayıb, tamamilə yeni keyfiyyətli, yeni məzmunlu metodologiyadır.

Sinergetika – dünyanın adekvat öyrənilməsinə doğru yönəlmiş yeni elmi istiqamətdir [2]. Empirik və nəzəri biliklərin inkişaf dinamikası göstərir ki, elmlərin diferensiasiyası prosesi həmişə alimlərin nəzərindən yayınmış yeni bir inteqrativ nəzəriyyənin yaradılmasına ehtiyac duymuşdur. Bu vaxtadək mövcud olmuş elmi nəzəriyyələr tədqiq etdikləri qanunauyğunluqların ümumiliyi baxımından, demək olar ki, üst-üstə düşmüşlər. Halbuki, yeni ümumelmi istiqamət olmaq etibarilə sinergetika müxtəlif elmlərin (fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat, sistemotexnika, kibernetika, sosiologiya və s.) sərhədlərində deyil, mahiyyətlərinin vəhdətindən yaranmışdır.

Sinergetika – yeni elmdir. Müxtəlif elmlərin inteqrasiyasından yaranmış bu elmin ali məqsədi “-xaos-qayda-xaos-qayda...” keçidlərinin mexanizmini araşdırmaq, sistemin təkamülündə qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə, qeyri-strukturluqdan sistemliliyə, qaydadan xaosa və xaosdan qaydaya doğru istiqamətlənən real keçidlərin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdir [10, 5-15]. Buna görə də sinergetikanın ümumi problematikasında təkamül prosesləri və onların qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi məsələsi mühüm yer tutur.

Sinergetika özünü təşkil etmə nəzəriyyəsidir [3, 7-11]. Doğrudur, bir çox tədqiqatçılar sinergetikanın məzmununu

məhdudlaşdıraraq onu yalnız özünütəşkilətmə nəzəriyyəsi kimi qələmə verirlər. Biz bu fikirlə razılaşmayıb belə güman edirik ki, özünütəşkilətmə nəzəriyyəsi kimi qəbul edilən sinergetika metabolizm proseslərini müfəssəl öyrənməyə imkan versə də onun həddləri daxilində sistem daxili mühitin təsirinin araşdırılması özünütəşkilədən sinergetik proseslərin lokallaşdırılması yolu ilə məhdudlaşdırılır. Digər tərəfdən, sinergetikanı sözün klassik mənasında hələ bitkin nəzəriyyə adlandırmaq olmaz [11]. Belə ki, müasir anlamda nəzəriyyə gerçəkliyin müəyyən bir sahəsinin qanunauyğunluqlarının tam, adekvat təsvirini verən elmi idrak forması, biliyin sistemli təşkilinin ən yüksək mərhələsi, ehtiva etdiyi hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini və məntiqi asılılığını əks etdirən anlayışların, ideyaların, prinsiplərin, qanunların, metodların inkişaf edən və nisbi həqiqətlərin mütləq həqiqətlərə yüksəlməsi yolu ilə daima təkmilləşən dinamik sistemdir. Biz nəzəriyyə dedikdə adətən yadıma daxili mükəmməlliyi, məntiqi ardıcılığı, struktur dəqiqliyi ilə seçilən və ehtiva etdiyi anlayışların, prinsiplərin, qanunların, riyazi aparatın ahəngdar uzlaşmasını təmin edən Nyuton dinamikası düşür. Halbuki, klassik mexanika və ya nisbilik nəzəriyyəsi ilə müqayisədə müasir sinergetika belə bir daxili mükəmməllikdən, nəzəriyyə qarşısına qoyulan ciddi tələblərə cavab vermək imkanlarından çox-çox uzaqdır. Buna görə də biz onun hazırkı inkişaf səviyyəsini bitkin və tamamlanmış bir nəzəriyyə kimi deyil, olsa-olsa, özünütəşkilədən açıq mürəkkəb sistemlərin adekvat təsvirini verməyə çalışan yeni bir elmi istiqamət, sinergetik sistemlərə nəzəri-metodoloji yanaşmanın orijinal bir üsulu kimi qəbul edə bilərik.

Sinergetika – müasir elmi biliklərin elmlər arasında tətbiq olunan yeni dilidir. İdrak prosesində, mənəvi ünsiyyətdə sinergetik anlayışlardan (özünütəşkilətmə, bifurkasiya, attraktor, fraktal və s.) getdikcə daha geniş istifadə olunması və burada struktur elementlərinin yaradıcılıqla inkişaf etdirilməsi, sözsüz ki, müasir elmlərin tərəqqisi üçün yeni imkanlar açır [6].

Sinergetika – yeni elmi paradigmadır. Buna səbəb sinergetik müddələrin dünyanın qabaqcıl alimləri tərəfindən qəbul edilməsi, bu elmin prinsip və ideyalarının elmi biliyin inkişafının naməlumlarından məlumlara doğru istiqamətləndirməsidir [1, 5-27]. Sinergetikanın paradigmal funksiyasını qəbul etmək üçün paradigmalar konsepsiyasının yaradıcısı T.Kunun aşağıdakı sözlərinə nəzər salmaq kifayətdir: “Paradigma – konkret elmi ictimaiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qəbul və etiraf edilən baxışlar və qaydalar, dəyərlər və fəaliyyət nümunələri sistemidir” [9, 279]. T.Kunun fikrinə şərik çıxmaqla yanaşı kiçik bir əlavəmizi də qeyd etmək istərdik. Fikrimizcə, sinergetikanın paradigma olması fikrinə onun ideya və prinsiplərinin aparıcı rol oynaması ilə yanaşı, nizamlayıcı rolunu da əlavə etmək lazımdır. Respublikamızda sinergetik tədqiqatın ilk və məhsuldar tədqiqatçılarından biri olan F.Qurbanov bu məsələyə öz münasibətini aşağıdakı sözlərlə bildirir: “Paradigmalılığa

nizamlama parametri kimi yanaşdıqda onu çağdaş elmi idrakın dəyişmə dinamikasında xarakterizə etmək olur. Onda paradıqma yeni-yeni faktların kəşf edilməsiylə qeyri-stabil duruma keçən bifurkasiya nöqtəsində bəzi məqamlarda qəbul edilməyən yeni fərziyyələr irəli sürülən və bu dinamikanı kritik fluktuasiyalar vasitəsilə makroskopik xaosa, oradan da yeni nəzəri sistem transformasiyası yekunlaşan prosesdir” [4, 316]. Göründüyü kimi, F.Qurbanovdan gətirilən iqtibas G.Hakenin sinergetikanı paradıqma kimi səciyyələndirən aşağıdakı fikrillə həmahəng səslənir: “Sinergetika yeni tədqiqat sahəsidir, əgər bilmək istəsəniz o elmi fənnlər strukturunda yeni emergent qurumdur... burada Tomas Kunun görüşləri ilə sıx əlaqə var. Onun elmi paradıqma kimi xarakterizə etdiyi müddəa sinergetika mənasında nizamlama parametrindən başqa bir şey deyil” [8, 53-61].

Sinergetikanın mühüm cəhətlərindən biri də onun fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin olmasıdır. Nəzəri tərəkürün inkişafının müasir mərhələsində hər birinin təkrarsız özəllikləri olan fəlsəfə və sinergetikanın qarşılıqlı əlaqəsi xeyli mürəkkəb səciyyə daşıyır. Dünya hadisələrinə yeni baxışın əsaslarını qoymaqla insanın kaos, qayda, təkamül haqqında təsəvvürlərini yeni relslər üzərinə gətirən sinergetika öz potensial imkanları sayəsində fəlsəfənin səlahiyyətlərinə müdaxilə edib sözün müəyyən mənasında ümumilik baxımından ona yaxınlaşsa da, fikrimizcə onu bütünlüklə əvəz etmək iqtidarında deyil. Sinergetikanın təşəkkülü və formalaşması G.Haken, İ.Priqojin, M.Eyken, K.Lorens və başqalarının adı ilə bağlı olsa da, obyektivlik naminə deməliyik ki, onun əsas prinsip və müddəalarının formulə edilməsində Şelling, Hegel, Marks dialektikalarının da müstəsna rolu olmuşdur [16, 146-149]. Bu barədə çoxları sussalar da, sinergetikanın yaradıcılarından biri olan İ.Priqojin bunu açıq etiraf edərək yazır ki, Hegelin təbiət fəlsəfəsi “hər bir səviyyənin özündən əvvəlki səviyyəni tələb edən iyerarxiyasının varlığını təsdiq edir” [17, 42]. Bununla belə İ.Priqojin dəqiq və birmənalı qeyd edir ki, “materializmin tərkib hissəsi olmaq etibarilə təbiətin tarixi ideyası K.Marksa məxsus olub, F.Engels tərəfindən ardıcıl inkişaf etdirilmişdir” [2, 15].

İ.Priqojinin etiraflarına baxmayaraq müasir tədqiqatçıların bir qismi dialektika ilə sinergetikanın real əlaqəsini görməyərək belə güman edirlər ki, dialektika artıq ömrünü başa vurmuş və buna görə də onu sinergetika ilə əvəz etməyin vaxtı gəlib çatmışdır. Fikrimizcə, belə bir iddia ilə razılaşmaq olmaz, belə ki, ümumi inkişaf nəzəriyyəsi və universal idrak metodu olmaq etibarilə dialektika həmişə bəşəriyyətin fəlsəfi fikrinin ən böyük nailiyyətlərindən biri olmuş və bu gün də biri olaraq qalmaqdadır.

Halbuki, başlıca ideyaları yalnız elmlərarası səciyyə daşıyan sinergetika fizikadan, xüsusilə onun termodinamika bölməsindən törəmiş yeni bir elmi istiqamətdir. Buna görə alimlər də hazırda sinergetikanın simasında aləmin müasir elmi mənzərəsinin mühüm komponentlərindən birini görür, obrazlı desək, onu bir növ

“insanın təbiətlə yeni dialoqu” adlandırırlar [14, 135-142].

Sinergetika və fəlsəfə özlərinin metodologiyalarına görə bir-birinə çox yaxındırlar. Onların genetik fərqi isə bundadır ki, fəlsəfənin nüvəsində “əlaqə – hərəkət – inkişaf” geni, sinergetikanın nüvəsində isə “xaos - qayda” geni kristallaşır [22, 252-253].

Sinergetikanın fəlsəfi xarakteristikasına bunu da əlavə edək ki, sosial və koqnotiv sistemlərin təkamülünün və özünü-təşkilinin ümumi qanunauyğunluqlarının axtarışlarına doğru istiqamətlənən sinergetika dünyanın yeni anlamını, insanın təbiətlə yeni dialoqunun əsasını qoymaqla müasir təbiətşünaslığın, o cümlədən fizikanın mühüm paradıqlarından biri kimi çıxış edir. Buna görə də məzmun çalarlarına və ümumilik dərəcəsinə görə sinergetika fəlsəfəyə daha yaxın olub, özünü-təşkilədən mürəkkəb, açıq, dissipativ sistemlərin təsvirinə nəzəri və metodoloji yanaşma kimi mövcuddur.

Özünün intellektual ranqına görə sinergetika fəlsəfəyə daha yaxındır. Mürəkkəb dissipativ sistemlərdə özünü-təşkilətmə strukturlarının yaranması mexanizminin ümumi qanunauyğunluqları onun tədqiqat obyektini təşkil edir. Lakin fəlsəfə və sinergetika üçün ümumi olan məsələlər onların məzmununda müxtəlif səpgilərdə açılır. Fəlsəfədən fərqli olaraq sinergetika həmin məzmunu abstrakt, ən ümumi formalara müraciət etmədən, bir sıra xüsusi elmlərin, o cümlədən fizika, kimya, biologiya, hesablama sistemlərinin ümumi nəzəriyyəsi, iqtisad nəzəriyyəsi, sosiologiyanın faktiki materiallarının geniş həcmindən istifadə etmək əsasında konkret terminlərin dili ilə ifadə edir.

Yuxarıda adları çəkilən elmlərin hər birinin tam əsası var ki, sinergetikanın yaranmasını stimullaşdıran elmlər olduqlarını təsdiq etsinlər.

Lakin buna baxmayaraq sinergetika hər dəfə ənənəvi surətdə qərarlaşmış elmi istiqamətlərə yad olan xarakterik xüsusiyyətlər, anlayışlar, metodlar irəli sürməklə müstəqil elm sahəsi kimi mövcud olduğunu nümayiş etdirir. Məsələn, termodinamikanın təsiri yalnız o halda əhatəli olur ki, onun öyrəndiyi sistem istilik tarazlığında olmuş olsun; geriyə dönməz proseslərin termodinamikası yalnız istilik tarazlığına yaxın sistemlərə tətbiq olunur. Fizika, kimya, biologiyada öyrənilən sinergetik sistemlər istilik tarazlığı halından uzaq olub, rəqsi hərəkət kimi qeyri-adi xüsusiyyətlər nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, sinergetika – fiziki ideyaların və ya riyazi metodların sadəcə mexaniki cəmi olmayıb, fizikə, riyaziyyatçıya, biologa öz tədqiqat obyektini aydın görməyə imkan verən baxışlar sistemi üçün bir növ katalizator rolunu oynayan yeni intellektual fenomendir.

Sinergetika və fəlsəfənin qarşılıqlı əlaqəsi özünü həm də belə bir cəhətdə göstərir ki, sinergetika fəlsəfənin bir sıra anlayışlarına yeni məna çalarları gətirməklə fəlsəfənin yaradıcılıqla inkişaf etdirilməsində pozitiv rol oynayır. Sinergetikada öz təcəssümünü

tapan və yeni məzmun çalarları kəsb edən belə fəlsəfi problemlərdən biri zaman və geriyə dönməzlik problemidir. Zaman probleminin yeni mövqedən başa düşülməsi İ.Priqojinin bu sahədə apardığı fundamental tədqiqatları ilə bağlıdır [12.41-57]. Burada söhbət, əvvəla, geriyə dönməzliyin konstruktiv rolundan, ikincisi, zaman anlayışının yeni tərzdə mənalandırılmasından gedir. Müzakirə olunan problemin mahiyyətini açıqlamağa çalışaq.

Məlumdur ki, Nyuton mexanikasında zaman geriye dönən qəbul edilir. Belə bir düşüncə ondan irəli gəlir ki, klassik mexanikanın əsasını təşkil edən Nyutonun ikinci qanununun tənliyində t -ni ($-t$) ilə əvəz etdikdə tənlikdə heç bir dəyişiklik yaranmır. Bu, göstərir ki, klassik rasionallıq baxımından zamanın düz və əks istiqamətində axını eynihüquqludur [19, 32-33].

Klassik mexanikadan fərqli olaraq klassik termodinamikada vəziyyət tamamilə başqa görkəm alır: qapalı sistemin temperaturu tarazlaşdıqda onun entropiyası həmişə artır. Bolsmana görə mexaniki zamandan fərqli olaraq termodinamik zaman geriye dönməzdir və klassik termodinamika üçün zaman oxu növdür. Beləliklə, klassik mexanika ilə klassik termodinamikanın müqayisəsində arzuolunmaz bir situasiya yaranır: fiziki nəzəriyyələrin birində zaman geriye dönən, digərində isə geriyə dönməz qəbul olunur. Belə bir uyumsuzluq alimlərdə şübhə yeri yaratdığından onlar yaranmış ziddiyyəti həll etməyə çalışırlar.

Zaman problemi ilə əlaqədar yaranmış situasiya Darvinin hesabına təkamül ideyasının qələbəsi təmin edilmiş biologiyada daha dolaşlıq görkəm alır. Biologiyada zaman oxu fərdin doğuluşundan ölümünə doğru istiqamətləndiyindən termodinamik sistemlər üçün səciyyəvi olan zaman ilə geriyə dönməzlik arasındakı münasibət burada nəzərə çarpmır. Zira canlı cansıza nisbətən daha dayanıqlı varlıq olub, neqativ entropiya ilə qidalanır və onun həyatı geriyə dönməzdir.

Zamanın təbiətinin başa düşülməsində müxtəlif növlü ziddiyyətlərlə qarşılaşan İ.Priqojin onları həll etmək məqsədilə elmlərarası xarakter daşıyan, başqa sözlə, həm fiziki, həm bioloji, həm kimyəvi, həm də sosial sistemlərə baxmağa imkan verən sinergetik ideyalara müraciət edir [18, 19]. Diqqətli təhlil onu belə qənaətə gətirir ki, zaman həmişə geriyə dönməzdir və onun bu keyfiyyəti zamanın cərəyan etdiyi sistemin özünü təşkil etməsi ilə bağlı olub öz gerçəkliyində hər cür təkamülün əsasını təşkil edir [13, 214-221]. Sinergetikanın ən böyük elmi məziyyəti də bundadır ki, onun zirvəsindən bütün digər konseptual sistemləri qiymətləndirmək mümkündür. Sinergetika hədudlarında zamanın yeni kontekstində mənalandırılma bəşəriyyətin gələcəyini və onun mümkün strategiyasını yeni mövqedən qiymətləndirməyə imkan verir [5,272].

Sinergetikanın elmlərarası xarakteri onun ideyaları əsasında universal (qlobal) təkamülçülük modelini quraşdırmağa, təkamülçülüyn ümumi planetar mənzərəsini aydın təsəvvür etməyə də imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.F. Yeni metodoloji paradigma // İctimai inkişaf: Qnoseologiya və metodologiya problemləri. Bakı, «Adiloğlu», 2003, s. 5-27.
2. Allahyarova T.B. Sinergetika – I Sinergetika. Ontologiya. Bakı: «Elm». 2005, 376 s.
3. Аршинов В.И. Сinergetika как феномен постнеклассической науки. М.: РАИ. 1999, 203 с.
4. Qurbanov F. Sinergetika: chaosun astanasında. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2004, 316 s.
5. Канке В.А. Концепции современного естествознания. М.: Логос, 2004, 304 с.
6. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Сinergetika и прогнозы будущего. М.: УРОС, 1997, 288 с.
7. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Спб: Алатейя, 2002, 414 с.
8. Князева Е.Н. Сinergetika – 30 лет. Интервью с проф. Г.Хакенем // Вопросы философии, 2000, № 4, с. 53-61.
9. Кун Т. Структура научных революций. М.: Процесс, 1975, 288 с.
10. Məmmədov Ə.B., İsmayilov V.İ. Sinergetik paradigmlar və dünyanın fiziki mənzərəsi. // BDU-nun xəbərləri: sosial-siyasi elmlər seriyası. 2002, № 3,4, s. 5-15.
11. Məmmədov Ə.B., Vəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı: «Elm», 2001, 757 s.
12. Перминов В.Я. Деятельное обоснование необратимости времени // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. 2005, № 1, с. 41-58.
13. Пригожин И. Время – всего лишь иллюзия? // Философия, наука, цивилизация. М.: Наука, 2001, с. 214-221.
14. Пригожин И. Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы. Москва – Ижевск; НИЦ, 2000, 208 с.
15. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М.: 1986, 431 с.
16. Прытков В.П. Оправдание синергетики // Вопросы философии, 2001, № 4, с. 146-149.
17. Пригожин И. От существующего к возникающему. М.: Наука, 1985, 327 с.
18. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии, 1989, № 8, с. 3-20.
19. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени. М., Прогресс, 2003, 344 с.
20. Сурков В.В. О термине «Сinergetika» // Сinergetika. Труды семинара. Т.3. М., 2000.
21. Хакен Г. Сinergetika. М.: Мир, 1980, 404 с.
22. Федорович В.А., Федорович И.В. Диалектическая философия и синергетика / Материалы III Российского философского конгресса. Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия. Том 1. Ростов – на – Дону. 2002, с 252-253.

ФИЛОСОФСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СИНЕРГЕТИКИ

А.Б. МАМЕДОВ, Ф.И. КУРБАНОВ

РЕЗЮМЕ

Созданная в конце прошлого века Г.Хакенем и Н.Пригожиным синергетика, есть новое междисциплинарное направление и самостоятельная область познания, изучающая закономерности сложных самоорганизующихся систем.

В работе создан философский образ синергетики и с этой целью она исследована как мировоззрение, методология, парадигма, теория, идеология, наука и междисциплинарный язык. Одной из особенностей работы является создание общей картины взаимной связи между философией и синергетикой.